

सेवाग्राम :- एक ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर

इतिहास विभाग प्रमुख

राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगावत.नरखेड जि. नागपूर

Email: shyam.deokar11983@gmail.com

Corresponding Author - प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर

DOI- 10.5281/zenodo.11655534

सारांश :-

आधुनिक भारताच्या इतिहासात महाराष्ट्र राज्यातील वर्धा जिल्ह्यातील पूर्वीचे सेगाव व आधुनिक नाव सेवाग्राम असलेल्या गावाला ऐतिहासिकदृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान व महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्य आंदोलनाचा फार मोठा काळ सेवाग्राम येथे वास्तव्य करून घालविला आहे. इ.स.1935 च्या भारत सरकार अधिनियमावर बहिष्कार घालण्याचा काँग्रेसचा निर्णय सेवाग्रामलाच झाला. प्रांतिक स्वायत्तता तत्त्वानुसार घेण्यात येणाऱ्या निवडणुकीतील काँग्रेसचा महत्त्वाचा निवडणूक जाहीरनामाही सेवाग्राम येथूनच घोषित करण्यात आला. काँग्रेस बहुमतात असलेल्या प्रांतामध्ये सरकारने गांधीजींना दिलेल्या हमीनंतर काँग्रेसने अधिकार ग्रहण करण्याचा निर्णय सेवाग्रामलाच घेतला. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात भारतीयांचा आणि काँग्रेसचा कौल न घेता भारताला महायुद्धाच्या खार्डत ब्रिटिशांनी लोटले. त्याचा निषेध सेवाग्राममधूनच करण्यात आला. केवळ शाब्दिक निषेधावरच न थांबता काँग्रेस प्रांतामधील लोकनियुक्त सरकारांना सत्तात्याग करण्याचा आदेशही सेवाग्राममधूनच देण्यात आला. गांधीजींनी 1940 च्या वैयक्तिक सत्याग्रहाची सिद्धता सेवाग्राममधूनच केली. सेवाग्रामच्या बाजूलाच असलेले पवनार आश्रमातील विनोबा भावे हे वैयक्तिक सत्याग्रहातील देशाचे पहिले सत्याग्रही होते. भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण ब्रिटिश साम्राज्याला प्रभावी हादरा देणाऱ्या छोडो भारत अथवा चलेजाव आंदोलनाचा निर्णय सेवाग्राम मधूनच घेण्यात आला. छोडो भारत सत्याग्रहाची युद्धनीती सेवाग्राम मध्येच ठरविण्यात आली. वर्धा ठराव येथेच पारित करण्यात आला. त्याच आधारावर 7 व 8 ऑगस्ट 1942 रोजी मुंबईतील गोवालिया टँक मैदानावर भरलेले अखिल भारतीय काँग्रेस समितीचे अधिवेशन व तेथून छोडो भारत चळवळीचे फुंकण्यात आलेले रणसिंग व देशभर झालेल्या हालचाली फार महत्त्वपूर्ण ठरल्या.

प्रस्तावना :-

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात महात्मा मोहनदास करमचंद गांधी यांच्या वास्तव्याने पुनीत झालेले सेवाग्राम म्हणजे तत्कालीन भारताची अशासकीय राजधानी बनली. महात्मा गांधींनी इ.स. 1934 मध्ये वर्धात स्थलांतर

केल्यापासून भारताचे भवितव्य घडविणारे अनेक अतिशय महत्त्वाचे निर्णय सेवाग्राम मधून घेण्यात आले. तेव्हापासूनच काँग्रेस आंदोलनाचे सूत्रसंचालनही सेवाग्रामहून होऊ लागले. महान दानशूर, दाता, गांधीवादी साधक, विशाल क्रियाशीलता व वैराग्यमूर्ती असलेले जमनालालजी

बजाज यांचे राष्ट्रवादी कार्यातील स्थान फार मोठे आहे. महात्मा गांधी व जमनालालजी बजाज यांच्या प्रेरणामुळे अखिल भारतीय पातळीवर विधायक कार्य करणाऱ्या अनेक गांधीवादी संस्था सेवाग्रामला उदयास आल्या. स्वाभाविकपणे वर्धा, सेवाग्राम, पवनार हा परिसर देशप्रेमी भारतीयांचे तीर्थक्षेत्र बनला. राष्ट्रवादी चळवळीचे केंद्रस्थान असलेल्या सेवाग्रामला तत्कालीन जवळजवळ प्रत्येकच पुढाऱ्यांचे वेळोवेळी येणे जाणे चालत असे. एवढेच नव्हे तर जागतिक दर्जाच्या असंख्य राजकीय पुढाऱ्यांचे व विचारवंतांचेही आगमन सेवाग्रामला झाले. वर्धा- सेवाग्रामचा इ.स. 1934

पासूनचा इतिहास स्फूर्तिदायक तसाच बोधप्रत आहे. महात्मा गांधींनी स्वराज्य, शांतीचा संदेश संपूर्ण जगाला सेवाग्रामधूनच दिला.

विषय विवेचन :-

वर्धा येथील दानशूर शेट जमनालालजी बजाज हे गांधीजींचे शिष्य होते. त्यांनी इ. स. 1921 पासून काँग्रेसचे कोषाध्यक्ष म्हणून अति महत्त्वाची कामगिरी चोखपणे पार पाडली. गांधीजी त्यांना आपला "पाचवा पुत्र" मानीत होते. खेडा सत्याग्रह, चंपारण्य सत्याग्रह व रोलेक्ट सत्याग्रहानंतर गांधीजींनी उभारलेल्या असहकार आंदोलनात जमनालालजींची भूमिका अतिशय महत्त्वाची होती. साबरमती आश्रमाचे कार्य पाहून प्रभावित झालेल्या जमनालालजींनी आश्रमाचे स्थलांतर वर्धास करण्यासाठी गांधीजींना विनंती केली. परंतु साबरमती आश्रमाचे स्थलांतरण न करता त्याची एक शाखा वर्धात काढण्यास गांधीजींनी अनुमती दिली.

इ.स. 1930 च्या सविनय कायदेभंग आंदोलनासाठी साबरमती आश्रमातून प्रयाण करण्यापूर्वी गांधीजींनी दृढ निश्चय केला होता की, संपूर्ण स्वराज्य मिळाल्याखेरीज साबरमतीला परत येणार नाही. साबरमतीचा निरोप घेऊन गांधीजी

12 मार्च 1930 रोजी दांडी यात्रेला निघाले. तथापि सविनय कायदेभंग आंदोलनातून संपूर्ण स्वराज्य प्राप्ती झाली नाही. गांधीजींना आपली प्रतिज्ञा कायम ठेवायची होती म्हणून ज्यावर विलक्षण प्रेम केले होते त्या साबरमती आश्रमात ते परतले नाही. दरम्यान सप्टेंबर 1933 मध्ये गांधीजी वर्धेच्या कन्याश्रमात राहावयास गेले. अशा परिस्थितीत जमनालालजी बजाज यांनी गांधीजींना वर्ध्यास कायम वास्तव्य करण्याबाबत विनंती केली. त्यानुसार काँग्रेसच्या 29 ऑक्टोबर 1934 च्या मुंबई अधिवेशनातून गांधीजी शेट वर्धेला गेले व कन्याश्रमामध्ये वास्तव्य करू लागले. तेव्हापासून त्यांनी स्वतःला रचनात्मक कार्यास वाहून घेतले. पुढे 20 फेब्रुवारी 1935 रोजी गांधीजींनी जमनालालजींच्या बागेतील आश्रमात स्थलांतरण केले.

त्या स्थानाला पुढे 'मगनवाडी' हे नाव प्राप्त झाले. वर्धेसारख्या नगरात राहण्यापेक्षा खेडेगावात आपल्या कार्याची उभारणी करण्याचा गांधीजींनी निश्चय केला. एप्रिल 1936 मध्ये लखनऊ येथे झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनातून परत येताना गांधीजींचा मुक्काम नागपूरला होता. खेड्यामध्ये राहण्याचा आपला निश्चय त्यांनी तेथेच प्रकट केला. त्यानुसार दिनांक 17 एप्रिल 1936 रोजी वर्धेच्या आग्नेय दिशेला आठ किलोमीटर अंतरावर असलेल्या सेगावला जाऊन गांधीजींनी तेथे स्थायिक होण्याचा आपला मनोदय तेथील गावकऱ्यांकडे व्यक्त केला. सेगाव प्रामुख्याने हरिजन वस्तीचे गाव असून ते जमनालालजी बजाज यांच्या मालगुजरीत येत होते. रस्ते, डाक व तार घराचा अभाव असलेल्या सहाशे लोकवस्तीच्या या गावात राहण्याचा गांधीजींचा निर्धार त्यांच्या बहुसंख्य सहकार्यांना पसंत नव्हता.

तरीसुद्धा त्यांनी आपला निर्धार प्रत्यक्षात आणला. दिनांक 30 एप्रिल 1936 रोजी गांधीजी वर्धा येथून सेगावला चालत गेले. तेथे त्यांच्यासाठी

तेव्हा निवाराही नव्हता. बांबूच्या ताट्यांची एक झोपडी उभारण्यात आली. तेथेच त्यांनी आपल्या कामाचा प्रारंभ केला. जून महिन्यामध्ये एक कुटी तयार झाली. ही कुटी म्हणजे सेवाग्रामला असलेले सध्याचे “आदिनिवास” होय. जुलैमध्ये कस्तुरबा, मनु गांधी, डॉ. खान साहेब व तुकडोजी महाराज आदी निवासामध्ये येऊन दाखल झाले व तेथेच राहू लागले. सेगावची निवड जमनालालजीमुळे झाली असा सर्वसाधारण समाज आहे. तशीही सेगावची जमीन जमनालालजींनी दान केली असली तरी सेगावची निवड पूर्णपणे मीराबेनची होती. मीराबेनचे मूळ नाव मेंडेलीन स्लेड असून एका ब्रिटिश ॲडमिरलची ती मुलगी होती. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाकडे आणि सत्याग्रही आंदोलनाकडे आकृष्ट होऊन कुमारी मेंडेलीन इ.स. 1925 मध्ये गांधीजींची शिष्या बनली एवढेच नव्हे तर ती मानस कन्यासुद्धा बनली. खरे तर गांधीजी पूर्वीच मीराबेन सेवाग्रामला स्थायिक झाल्या होत्या.त्यांच्याच इच्छेनुसार गांधीजींनी सेवाग्रामची निवड केलेली होती. गावाचे नाव सार्थ करण्यासाठी गांधीजींनी 5 मार्च 1940 पासून सेगावचे ‘सेवाग्राम’ असे नाव ठेवले. तेव्हापासून सेवाग्रामचे अमलाग्र परिवर्तन होऊन तेथे भारताची राष्ट्रीय राजधानी उदयास आली. यथावकाश तेथे नजीकच्या मुंबई - नागपूर लोहमार्गावर रेल्वे स्थानक उभारण्यात आले.

प्रारंभी गांधीजी सेवाग्रामला आल्यावर आपल्या परिवारासह अदिनिवासात राहत असत. आदि निवासापासून 22.86 मीटर अंतरावर मीराबेननी स्वतःसाठी कुटी बांधून घेतली. पुढे आदिनिवासात खूप गर्दी झाल्यावर गांधीजी मीराबेनच्या कुटीत राहण्यास गेले व मीराबेननी आपल्यासाठी दुसरी कुटी बांधली. या दोन्ही कुटींना अनुक्रमे बापू कुटी व बापू दसर अशी नावे देण्यात आली. बापू कुटी ही सिंदीच्या झाडाची पाने मातीने

लिपून बांधलेली आहे. कुटीवर गावठी कवले असून आतील बापूंची बैठक खादीच्या शुभ्र कपड्याने आच्छादली आहे. इथूनच गांधीजींनी स्वातंत्र्य चळवळीची सूत्रे हलविली. उल्लेखनीय बाब म्हणजे बापू कुटीतील गांधीजींच्या तीन “ तत्त्वज्ञ माकडांच्या” लाकडी प्रतिमा होय. बापू कुटीतील स्वयंपाक कक्ष, स्नानगृह व शौचालय सुद्धा विशेषतापूर्ण आहे. बापू कुटीचे जसेच्या तसे जतन करण्यात आलेले आहे.

गांधीजींच्या पत्नी कस्तुरबा गांधी यांची कुटी बा कुटी म्हणून ओळखली जाते. प्रथम त्यांचे वास्तव्य गांधीजीं समवेत आदी निवासामध्ये होते पुढे ते गैरसोयीचे वाटल्याने जमनालाल बजाजींनी गांधीजींच्या संमतीने कस्तुरबांसाठी स्वतंत्र कुटी उभारली. छोडो भारत आंदोलना आधी 2 ऑगस्ट 1942 रोजी त्यांनी गांधीजी समवेत सेवाग्राम सोडले. आगाखान पॅलेस नामक तुरुंगातच त्यांचे निधन झाल्यामुळे त्या आपल्या कुटीत परत आल्याच नाहीत. बापू कुटी व बा कुटी बांधल्यानंतर आदिनिवासाचा उपयोग अतिथी गृहासारखा होऊ लागला.

जमनालाल बजाज यांनी बापू कुटी व बा कुटीच्या मध्ये स्वतःसाठी बांधलेल्या जमना कुटीचा अनेक वेळा गांधीजी उपयोग करित असे. इ. स. 1946 मध्ये गांधीजी खोकल्याने आजारी असता वैद्यकीय सल्ल्यानुसार या कुटीत राहू लागले. 25 ऑगस्ट 1946 रोजी गांधीजी याचकुटीतून दिल्ली व पुढे नवखालीस हिंदू मुसलमान दंगे शमण्यासाठी गेल्यावर पुन्हा ते सेवाग्रामला परत आले नाहीत. म्हणून या कुटीला आखरी निवास म्हणतात. या कुटीचे जोते इतर कुट्यांपेक्षा उंच आहे. बापू कुटी समोरच महादेवभाई देसाई यांच्यासाठी महादेव कुटी बांधण्यात आलेली आहे. तर किशोरलाल मशरूवाला यांच्यासाठी किशोर कुटी तयार

करण्यात आली होती. याशिवाय शेठ रुस्तमजी जीवनजी यांचे पुत्र जाल भाई यांनी आश्रमात येणाऱ्या पाहुण्यांची व्यवस्था व्हावी म्हणून रुस्तम भवन बांधले होते.

इ. स. 1936 ते 1946 या दहा वर्षांच्या काळात महात्मा गांधींच्या सेवाग्राम येथील वास्तव्यात अनेक क्रांतिकारी घटना घडल्या. त्याचा खोल ठसा देशाच्या राजकीय व सामाजिक जीवनावर पडला. भारताच्या इतिहासातील नवे पर्व सुरू झाले. गांधीजींच्या खेड्याकडे चला या संदेशानुसार ते स्वतः सेगावला येऊन राहिले. ग्रामीण जनतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांनी 18 कलमी रचनात्मक कार्यक्रम दिला. त्यात खादी उत्पादन, स्वदेशी, ग्रामोद्योग, नई तालीम, राष्ट्रभाषा, कृष्ट सेवा इत्यादी महत्त्वपूर्ण बाबी होत्या. सेवाग्राम येथे राहून गांधीजींनी अनेकविध संस्था उभारल्या. त्यामध्ये गांधी सेवा संघ, चरखा संघ, गोसेवा संघ, हरिजन सेवक संघ, कुष्ठरोग सेवा समिती, मगन संग्रहालय, नई तालीम संघ, कस्तुरबा ट्रस्ट, निसर्गोपचार आश्रम इत्यादी प्रमुख संस्था होत्या. परचुरे शास्त्री या संस्कृत पंडिताच्या कुष्ठरोगावर गांधीजींनी स्वतः उपचार केले. त्यांच्यासाठी त्यांनी बापू कुटीच्या पूर्वेस थोड्या अंतरावर एक कुटी बांधून घेतली होती.

निष्कर्ष :-

इंग्लंडचा उमराव लॉर्ड लोथियन जून 1940 मध्ये गांधीजींच्या विनंतीनुसार तीन दिवस सेवाग्रामला मुक्कामी होता. त्यावेळी त्याचे मनोगत असे होते की “ माझ्या संबंध जीवनात हे तीन दिवस जसे शांतीत गेले तसे कधीही, कुठेही गेले नाहीत. असा एकांतवास मला कधीच मिळाला नाही.” इ. स. 1936 मध्ये खान अब्दुल गफार खान गांधीजीसोबत सेवाग्रामला राहिले. खादी कार्यक्रम विकासाची जबाबदारी गांधीजींनी आपला नातू कृष्णदास गांधी

यांच्यावर सोपविली व कस्तुरबा रुग्णालयाजवळ खादी कार्यकर्ता निवास आणि खादी विद्यार्थी क्षात्रालय बांधण्यात आले. विख्यात अमेरिकन पत्रकार लुई फिशरने जून 1942 च्या पहिल्या आठवड्यात सेवाग्राम ला भेट दिली होती.

महात्मा गांधींनी इथूनच चर्मोद्योग, सुतारकाम, कुंभारकाम, तेलगाळना, मधुमक्षिका पालन इत्यादी ग्रामोद्योग सुधारित पद्धतीने करण्याचे प्रोत्साहन दिले. सेवाग्रामला त्यांनी वन महोत्सव सुरू केला. बापू कुटीसमोरील पिंपळ वृक्ष गांधीजींनीच लावला. आश्रमातील सर्व वास्तू स्मारक म्हणून सुरक्षित राहाव्यात म्हणून सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान नावाची संस्था 1968 पासून कार्यरत आहे. ही संस्था नई तालीमचेही संचालन करते. गांधीजींच्या वेळेपासून सुरू असलेली सामूहिक प्रार्थना आजही चालू आहे. पहाटेची प्रार्थना बापू कुटीत व सायंकाळची प्रार्थना प्रार्थनाभूमीत होते. आश्रमात किशोरकुटी समीप छोट्या भूखंडात सामूहिक शेतीद्वारा श्रमसाधना केली जाते. भारत सरकारच्या पर्यटन विभागातर्फे आश्रमासमोर अलीकडेच एक यात्री निवास सुरू करण्यात आले आहे. त्याची व्यवस्था आश्रमाकडेच आहे. येथील कस्तुरबा हॉस्पिटल कस्तुरबा गांधींच्या स्मृतिप्रित्यर्थ 1944 मध्ये स्थापन झाले असून त्याला लागूनच 12 ऑगस्ट 1969 रोजी डॉ. सुशीला नायर यांनी महात्मा गांधी वैद्यकीय महाविद्यालय सुरू केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1. कानेटकर, मा.ज.-नागपूर प्रांताचा इतिहास, ना.ग. खरे नागपूर, १९३५
2. केळकर, श्रीपाद- छोडो भारत १९४२, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९८३
3. कंटक, प्रेमा- पुण्यधाम सेवाग्राम, सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान, 1969

4. कृष्णन, व्ही. एस. (संपा)- हिस्टरी ऑफ फ्रीडम मोमेंट इन मध्यप्रदेश, मध्यप्रदेश शासन नागपुर, 1956

5. चौघरी, डॉ. की. का. (संपा) - महाराष्ट्र राज्य गॅजेट वर्धा जिल्हा, दार्शनीका विभाग महाराष्ट्र शासन, 1992.